

A magyar írásjelhasználat és Európa

1. Az írásjeltan a magyar hagyományok szerint csupán a helyesírásnak egy – s talán nem is elég hangsúlyos – fejezete. Ez azonban nem minden nyelvben van így. Az oroszban például a pontuációja az orosz hagyományoknak megfelelően külön tudományág, s náluk számtalan monográfia született e témakörből (vö. pl. Наумович 1983, Розенталь 1984 stb.), de jelent meg szakkönyv a spanyol (Repilado 1975), a német (Baudusch 1980, 1984; Berger 1982; Mentrup 1983), a francia (Catach 1994) stb. írásjel-használati problémákról is.

Hogy nem egészen egyértelmű az írásjelhasználat kérdéseinek a helyesíráshoz tartozása, azt mutatja az is, hogy több német, angol, orosz, francia grammatikában van írásjelhasználatról foglalkozó fejezet is. Ulrich Engel pedig modern s erősen szövegtani indíttatású grammatikájában (1989: 819) ki is mondja, hogy az írásjelek kérdése éppúgy a grammatikába tartozik, mint a szavaké és a mondatoké.

Nehéz lenne a magyar hagyományokon változtatni, s talán nem is szükséges, de fontos tudnunk, hogy az írásjeleknek és az írásjeltannak legalább annyi köze van a grammatikához, a mondatfonetikához, a szövegtanhoz, a stilisztikához, a szemiotikához, sőt a paleográfiához is, mint a helyesíráshoz.

Az írásjeltan azonban nem csupán a nyelvtudomány számtalan ágát szövi át, hanem része a kultúrtörténetnek is. A központosítás jeleinek tanulmányozása tehát igen fontos, hiszen megkönnyíti a szövegek helyes, pontos megfejtését, s elősegíti az írásbeli emlékek időhöz és helyhez kötését, forrásaik felkutatását, esetleg szerzőjük vagy másolójuk személyének meghatározását.

S mégis: az írásjeltan mind ez ideig (legalábbis nálunk) a nyelvtudomány mostohagyereke volt, pedig sok mindent megtettek (még a legendák segítségével is) annak érdekében, hogy igazolják az írásjelhasználat fontosságát, s azt, hogy az írásjelek helytelen használatán akár emberéletek is múlhatnak. Klasszikus példaként a XIII. században élt János esztergomi érsek Bánk bánnak küldött üzenetét szokták emlegetni. Tóth Béla *A magyar anekdotakincsben* (1901: 13–5) elmeséli, hogy Albericus barát krónikája szerint a Gertrudis királyné elleni összeesküvők levélben megkérdezték János esztergomi érseket, hogy megöljék-e a királynét. Az érsek egy rejtélyes mondattal válaszolt, melyben egyetlen írásjel sem volt (ez különben az akkori írásgyakorlatban nem számított ritkaságnak): *Reginam occidere nolite timere bonum est si omnes consenserint ego non contradico.*

Ezt a rejtélyes mondatot kétféleképpen lehet írásjelekkel ellátni és értelmezni: *A királynét meggyilkolni nem kell félnetek; jó lesz, ha mind beleegyeznek; én nem ellenzem.* A másik értelmezés azonban ezzel ellentétes értelmű: *A királynét meggyilkolni nem kell; félnetek jó lesz; ha mind beleegyeznek, én nem; ellenzem.* Az összeesküvők állítólag az első variáció szerint értelmezték a szöveget, és ezért Bánk bán megölte Gertrudist.

Más példákat is lehetne említeni arra vonatkozóan, hogy az írásjelek kitétele vagy elhagyása a mondat jelentésének megváltozásával jár. Mást jelent az a mondat, hogy *János ír, és énekel balladákat*, mint az, hogy *János ír és énekel balladákat*. Vagy más az értelme a *Venni akarok egy másik, bőr aktatáskát* és a

Venni akarok egy másik bőr aktatáskát mondatnak. Az első azt jelenti, hogy van táskám, de nem bőrből. A második mondat viszont azt, hogy van már egy bőr aktatáskám, de egy másikat is kívánok mellé venni.

Vannak tehát olyan szövegek és mondatok, melyekben a helytelen írásjelhasználat félreértést okozhat, tehát nagyon fontos a megfelelő jeleknek a megfelelő helyeken való alkalmazása.

Persze az is előfordulhat, hogy a szabályos írásjelhasználat okoz zavart, s a szabály megsértésével tudjuk csak helyesen kifejezni magunkat. Például az *Új gyermekvédő otthont kapott Győr, a Tolna megyei Gyöng és Székesfehérvár* mondatban a szabályos vessző nélküli megoldás azt a hitet keltheti, hogy Székesfehérvár is Tolna megyében van (vö. Deme 1972: 242).

Zavart okozhat a szabályos vesszőtlen megoldás az ilyen értelmezős felsorolásokban is: *Ott volt Nagy Ernő, a titkár és Tóth Béla, a szakosztály elnöke*. Hirtelenében ugyanis nem tudni, hogy hányan is voltak, és ki kicsoda. Még az és előtti vessző sem teszi egyértelművé a mondatot. Választva a merev szabály és az értelem között, talán a pontosvessző tisztázná itt a legjobban a helyzetet (Deme i. h.).

2. Az írásjelek (Gelb szerint [1982: 115]: szupraszegmentális fonémák, Veith szerint [Veith-től idézi Gallmann 1996: 1456]: Syngropheme) egyezményes grafikai jelölések, melyek az írott nyelvben az intonációs-értelmi és grammatikai tagolás eszközei; a két szempont szorosan összefügg egymással.

Az írásjelek tükröztetik a gondolatok tagolását, a gondolatok szerkezeti részeinek egymáshoz kapcsolódását, tehát elkülönítene, illetőleg összekapcsolnak különféle beszédegységeket és egyes mondatrészeket is. Jelölhetnek grammatikai viszonyt, helyettesíthetnek mondatrészleteket, kötőszókat; kiemelhetnek vagy mellékes, lényegtelenebb jelentésűvé tehetnek mondatokat vagy mondatrészeket; utalhatnak választási lehetőségekre; stb.

A mondatzáró írásjeleknek lényeges funkciója, hogy jelölik a mondat fajtáját, s ezzel együtt az intonációját is. Az írásjelek a mondatfajta jelölésén kívül is (különösen előadásra szánt szövegekben) fontos szerepet vállalnak a hangzás együttesében, a szöveg akusztikus, melodikus oldalának a megkomponálásában. Irányítják a hangvételt, a hangerőt, a hanghordozást, a hangmagasságot, a hanglejtést, a hangzást, a szüneteket (például az értelmező előtt, az utólagos hozzátoldások előtt, a tagmondatok határán stb.), s a ritmust és a ritmusváltást (például közbevetések esetén) is. – A közlés akusztikus megformáltsága és az írásjelek között tehát általában kölcsönös meghatározottság áll fenn, bár ez korántsem általános érvényű, és sok részletkérdésében még egyáltalán nincs tisztázva.

Kétségtelen, hogy az írásjelhasználat nagyobbbrészt grammatikai alapokon nyugszik, összefügg azonban az információ közlési módjával (pl. tömörítés, kiemelés, utólagos hozzátoldás) és az egyes információk hírértékével is (váratlan, meglepő fordulat jelölése, egy tartalomváró szó bővebb kifejtése stb.), sőt az írásjelek segítik a finomabb jelentésbeli és hangulati árnyalatok kifejezését is (megkérdőjelezünk valamit, kételkedve, gúnyosan jegyzünk meg valamit stb.).

3. Az európai írásjelhasználat viszonylag egységes rendszert alkot, s az európai nyelvekben az írásjelhasználat hasonló összefüggést mutat az információ grammatikai megszerkesztésével, a közlés módjával, az információ hírértékével, mint nálunk.

Az európai puntuáció egységes jellege természetesen nem azt jelenti, hogy nincsenek eltérések egyes nyelvcsoportok vagy nyelvek írásjel-használati megoldásaiban. A tagmondatokat például általában írásjelek választják el egymástól, akár van, akár nincs kötőszó közöttük (vö. AkH.¹¹ 243.), függetlenül attól, hogy a tagmondatok tagoltak vagy tagolatlanok, és hogy rövidek vagy hosszúak-e. Ez a szabály azonban nem minden európai nyelvben azonos. A németben és a magyarban szigorúan kötelező a vessző kitétele mindenféle típusú mellé- és alárendelő mondat között (vö. GDR. 423–43, bár a német helyesírási reform eltörölte a vesszőt az *és* és a *vagy* kötőszós mellérendelt mondatokban [DR. 71]). Hasonló a helyzet az oroszban is, bár itt az egy szóból álló mellékmondatok elé nem kell vesszőt tenni, például: *я сказал откуда* 'Mondtam, honnan' (vö. ППОН. 142.). – Az angol és a francia szokás azonban eltér ettől, s nem olyan szigorú formális szabályok szerint jár el (vö. Bolla–Páll–Papp 1977: 174; Барцова 1979: 19–46; Johnson 1978: 48), például: *I know that she will come* 'Tudom, hogy jönni fog'; *That's the book I would like to buy* 'Ez az a könyv, amit meg szeretnék venni'. *He heard an explosion and he (therefore) phoned the police* 'Hallotta a robbanást, és ezért telefonált a rendőrségre'; *You should have asked the man who left yesterday* 'Meg kellett volna kérdezned azt az embert, aki tegnap elment' (Quirk–Greenbaum 1975: 256, 257, 459); *Je sais qu'elle viendra* 'Tudom, hogy jön'; *C'est le livre que j'aimerais acheter* 'Ez az a könyv, amit szeretnék megvenni'; *Ou bien il dort toujours et vous ne le dérangerez pas; ou...* 'Vagy mindig alszik, és ön nem zavarja őt; vagy...'; *Je connais un coin qui vous plaira* 'Ismerek egy zugot, ami önnek tetszetni fog'.

Akadnak olyan speciális sajátosságok is, melyek csupán egy-egy nyelvre jellemzőek. Ilyenek:

1. A görögben a kérdőjel megfelelője a pontosvessző (;), a kettősponté és a pontosvesszőé a felső helyzetű pont (·) (Mohay 1999: 470; Rátz–Timkó é. n.: 104).

2. A spanyolban a megszólítások után kettőspontot tesznek: *Distinguido Sr.*: 'Tisztelt Uram!' (Repilado 1975: 45); a kérdőjelet és a felkiáltójelet pedig nem csupán a mondat végére teszik ki, hanem párosan használják: a mondat elején fejjel lefelé fordítva, a mondat végén pedig az általános szokás szerint: *¿Qué has hecho estos días?* 'Mit csináltál ezekben a napokban?'; *¡Fuego!* 'Tűz van!' (Alonso 1982/1: 95; Meisenburg 1996: 1440; Rátz–Timkó é. n.: 88).

Ugyancsak spanyol nyelvi sajátosság az a szokás is, hogy az igei állítmány hiányát vesszővel jelölik, s hogy a gondolatjellel elkülönített hátravetések végére is kiteszik a gondolatjelet, azaz a hátravetésekben is gondolatjelpárt használnak (Repilado 1969: 27, 45). Speciális orosz sajátosság a bizonyos névszói állítmányú mondatok alanyi és állítmányi részét elválasztó gondolatjel (Наумович 1983: 39–49). (Ez az utóbbi 50 évben a magyarban is szaporodott [Erdődi 1953: 296–7].) Ha a mondat pontos értelmi tagolása megkívánja, akkor a spanyolban (vö. Re-

pilado 1975: 21) és az angolban (Quirk–Greenbaum–Leech–Svartvik 1972: 1063) is tesznek írásjelet (általában vesszőt) az alany és az állítmány, illetve a mondat alanyi és állítmányi része közé.

Egyes nyelvekben eltérést találunk az általános szokástól a gondolat megszakadásának, kihagyásának a jelölésében is. – A legtöbb európai nyelvben a gondolat megszakadását három ponttal jelölik (1. pl. GDR. 477.; ППОП. 185.; stb.). A németben és az angolban azonban olykor gondolatjelet is alkalmaznak a három pont helyett: *Verlassen Sie das Zimmer, oder –!* 'Hagyja el a szobát, vagy –!' (GDR. 468.). A Quirk–Greenbaum–Leech–Svartvik-féle angol grammatika szerint a gondolatjel a gyors törés és megszakadás jelölője, szemben a folyamatos megszakadást jelző három ponttal (i. m. 1077).

Korábban a magyarban is használatos volt a gondolatjel a kihagyás jelölésére. Fábián írja (1967: 236), hogy több régi grammatika megemlítette (példa nélkül ugyan) a gondolatjelnek kihagyást jelző szerepét. Például: „Mikor pedig ezen Lineátskák sokasítódnak illyenn formán: – – – – ez azt jelenti, hogy a beszéd valami híjjával vagyon és magára bízódik az Olvasóra; hogy azt pótolja ki” (a DebrGr.-ból id. Fábián: i. h.).

Nem egészen egységes az európai felfogás a pontosvessző használatával kapcsolatban sem. Bár a legtöbb grammatika egyetért abban, hogy a pontosvessző a mondatömbök elhatárolására szolgáló írásjel, s elvben azonosak is a mondatömb-meghatározások, a gyakorlati tájékoztatókban mégis nagy a bizonytalanság.

Többnyire elfogadott az a nézet, hogy a pontosvessző elsősorban a *de, azonban, mégis, ezért* kötőszók előtt használatos (vö. GDR. 454.; ППОП. 131.2.; Repilado 1975: 31; West–Kimber 1963: 188); a Quirk–Greenbaum-féle angol grammatika (1977: 261) azonban ajánlja a „súlyosabb központosítást” (azaz a pontosvessző használatát) az *és ... sem, se* kötőszós [hozzátoldó kapcsolatos] mondatok, valamint a *de ... sem, se, mégsem* kötőszós [megszorító utótagú] ellentétes mondatok között is.

Наумович (1985: 212) helyesnek és ajánlatosnak tartja a pontosvessző kitételét olyan összetett mondatokban is, melyeknek első tagmondata (vagy mondatömbje) kijelentő, a második pedig kérdő, felkiáltó vagy felszólító. Az orosz helyesírási szabályzat (ППОП. 74. 4.) a magyarral és a némettel ellentétben a beszéd szintje alatti relatív tömbök között is javasolja az alkalmazását.

Eltérések vannak az európai nyelvekben az idézőjel használatával kapcsolatban is. A magyar forma: „szó”, a német: „Wort“, »Wort« (Svájcban: «Wort»), a francia: « mot », az angol: “word”, de élnek a kétvonalas megoldások mellett egyszerűek is. A németben: ‚Wort‘, ›Wort‹ (Svájcban: ‹Wort›), az angolban: ‘word’. Ezeket legtöbbször, de nem kizárólag idézeteken belüli idézetek jelölésére használják (vö. Gallmann 1996: 1463–4).

Angol sajtóság a megszólítások utáni és a felsorolások előtti vesszőhasználat, például: *George said, “I’m coming soon!”*

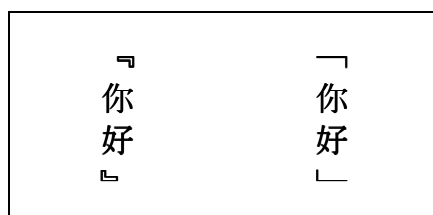
Az örmény írásban a kettőspontnak pont, a pontnak kettőspont felel meg. A kérdést a kérdőszó utolsó szótagja felett alul, baloldalt nyitott o jelzi, a felkiáltást a mondat nyomatékos szavának az utolsó szótagja felett aposztróf vagy kettős aposztróf mutatja (Zikmund 1996: 1598).

Érdekességek akadnak természetesen Európán kívül is.

Az etióp írásban két pont használatos szóelválasztó jelként, két pont vonalal, illetve vonalakkal (፡, ።, ፣) vesszőként, pontosvesszőként és kettőspontként, négy pont pedig mondatzáróként, bár az írásjelek nagy részét nemigen alkalmazzák, kivéve a szóelválasztó kettőspontot (Hammerschmidt 1996: 319; <http://www.abyssiniacybergateway.net/mule/punct.html>).

A kínaiban a mondatzáró jel egy kis kör (。), a szünetjel (például felsorolások tagjai között) pont (•), a gondolatjel hosszabb a szokásosnál és kb. kétszer olyan vastag, mint a latin írásban, a kihagyást jelző pontok száma pedig nem három, hanem hat (Рябкин et al. 1971: 53; Jie Li 1996: 1411–2).

Tradicionalis írásiránynál az idézőjel ㄩ ㄴ és ㄱ ㄴ alakú, például:

A tulajdonneveket aláhúzással jelölik, a könyvcímeket pedig: 《 》 (《红楼梦》) vagy 〰 (红楼梦) jellel (i. h.-ek).

A japánban a mondatzáró jel ugyancsak kör. Kör használatos olyan (kérdőszavas) kérdő mondatok végén is, melyeknél a kérdőszó kétségtelenné teszi, hogy kérdő mondatról van dolgunk. Sőt a felkiáltójel is helyettesíthető körrel. Független írásnál felsorolások tagjai között ilyen esetben pontot használnak. A gondolatjel a japánban (a kínaihoz hasonlóan) hosszabb és vastagabb, mint a magyarban, a megszakítást jelző pontok száma szintén hat, az idézőjel pedig vízszintes írásnál 「 」 és 『 』, függőleges írásnál ㄩ ㄴ és ㄱ ㄴ. Az írásjelhasználat szabályai azonban nem szigorúak (Hadamitzky–Kazár 1995: 40–5; Kaneda–Szakarura 1989: 11; Stalph 1996: 1422).

A burját írás központoszási jelei a következők:

központoszás: mondatkezdet	᠎	mondatvég	᠎
	᠎	kérdőjel	᠎
		felkiáltójel	᠎

(Birtalan 1999: 209.)

A tibeti nyelvben a mondatokat többnyire mondatzáró toldalék fejezi be. Ezek önálló értelemmel nem rendelkeznek, feladatuk a mondatok fajtájának a jelölése. A kiegészítendő kérdő mondat végén nincs mondatzáró, a kijelentő mondat végén 'o, az eldöntendő kérdő mondat végén 'am és a felszólító mondat végén -csig/-zsig/-sig mondatzáró van (Terjék 1999: 1400).

A magyar helyesírás oldaláról tekintve a kérdést: a magyar írásjelhasználatban alig van olyan szabály, amelyik valahol ne lenne meg az európai helyesírásban

(természetesen elsősorban a németben, az oroszban és az angolban). Speciális, csak a magyarra jellemző az a kötelező érvényű szabály, hogy a *mint* kötőszóval kifejezett hasonlító határozó elé vesszőt kell tenni (*Péter okosabb, mint a bátyja*), s részben az az alternatív szabály is, hogy bizonyos esetekben az alany és az állítmány közé kettőspontot szokás tenni (*A cél: tanítva szórakoztatni*), különösen a témaként álló állítmány után. Topik szerepű állítmány után azonban olykor más nyelvekben is előfordul kettőspont, de kizárólag akkor, ha az felsorolást vezet be. – Annak ellenére, hogy kevés a kimondottan csak a magyar interpunkciós rendszerre jellemző szabály, kétségtelen, hogy a magyar írásjelhasználatnak európai jellege mellett nemzeti jellege is van, hiszen sajátos, egyedi elegye az európai szokásoknak.

4. Az európai írásjelhasználatban nemcsak az egyes jelek és szabályok, hanem a szabályok funkciója és típusai is hasonlóak.

A) **Vannak kötelező érvényű szabályok.** Ilyenek az írásművek szerkezeti tagolására vonatkozó szabályok. Ezek:

a) A mondatok végén mondatzáró írásjelek állnak (s ilyenek részben a mondatzáró írásjelek fajtáira vonatkozó szabályok is).

b) A tagmondatokat írásjelek választják el egymástól, akár van, akár nincs kötőszó közöttük (vö. AkH.¹¹ 243.).

c) A mellérendelő szószerkezeteket vessző választja el egymástól (kivéve az *és*, *s*, *meg*, *vagy* kötőszós, nem hozzátoldásos eseteket), a közbevetéseket páros írásjellel (zárójel, gondolatjel, vessző), az utólagos hozzátoldásokat zárójelpárral, gondolatjellel vagy vesszővel kell elkülöníteni. Ide tartoznak az értelmezett és az értelmező között, illetőleg az értelmező után használatos írásjelek szabályai is.

B) **Vannak olyan szabályok, amelyek alternatív megoldásokra adnak lehetőséget.** Az alternatív lehetőségek egy részében a **választható írásjelek fokozati összefüggésben állnak egymással.** A tagmondatokat elválasztó írásjelek fokozati összefüggése (a leggyengébben elválasztó írásjeltől a legerősebben elválasztó felé haladva): $, < - < : < ;$. A mondatrészeket elválasztó írásjelek fokozati összefüggése: $, < - < : <$ (esetleg) $;$. A közbevetéseket és a hátravetéseket elválasztó írásjelek fokozati összefüggése: $, (,) < - (-) < ()$. Ilyen alternatív lehetőségek esetében a kifejezendő tartalomnak és a kifejezési szándéknak megfelelően kell az írásjelet megválasztani.

Az írásjelek ugyanis nem csupán pontos tagolásra, hanem a logikai kapcsolatok és a fontos, lényeges részek kiemelésére, a mellékes mondanivaló lényegteleniségének érzékeltetésére, a figyelem felkeltésére, az ellentétek hangsúlyozására, elhallgatására, a beszélt nyelv sajátosságainak, a testbeszédnek a kifejezésére stb. is alkalmasak; csak tudni kell őket helyesen alkalmazni.

Ha például az ellentétet vagy a váratlan fordulatot kívánjuk hangsúlyozni, vessző helyett igen alkalmas erre a gondolatjel, például: *Régóta várta – de hiába; Szeretnék odamenni hozzá – de félek.*

Vagy tehetünk kettőspontot (vessző helyett) az értelmezős szerkezet tagjai közé, ha az értelmezett szó úgynevezett tartalomváró szó, vagyis olyan általános

jelentésű főnév vagy melléknév, vagy olyan érzékelést, észlelést, tudást, érzést kifejező ige vagy szerkezet, amely kijelöl egy keretet, amelyet az utánuk álló alany (vagy lehet más funkciójú egység is) kitölt (vö. pl. Molnár Ilona 1968: 64), például: *Fel sem merült a kérdés: menni vagy maradni; Nem hiszem, hogy a világ legtermészetesebb dolga: hajnali fél négykor az utcasarkon bámészkodni.*

De hasonló viszony lehet főmondat és mellékmondata között is: *Máig vitatott kérdés: hol talált rá Julianus az előmagyarokra* (Népszava 1986. július 7. 5); *Hallom az ellenvéleményt: Rostand nem kilencévesek számára írta meg darabját* (Köznevelés 1986. január 31. 5).

Más típusúak azok az esetek, mikor **különbéféle funkciójú írásjelek között választhatunk.**

Ez a helyzet például a felszólító mondatok esetében. A korábbi időkben szigorú szabály írta elő, hogy a felszólító mondatok végére felkiáltójelnek kell kerülnie. Ma egyre több európai szabályzat és grammatika tiltakozik ez ellen a szigorú megkötés ellen, s azt vallja, hogy a felszólító mondatok után nem szükséges minden esetben a felkiáltójel, csak ha nyomatékos a felszólítás (vö. pl. GDR. 697).

Egyre inkább alternatív szabállyá kezd válni az alárendelő összetett mondatok végén használatos írásjelek szabálya is (pontosabban a függő kérdő, függő felkiáltó, függő felszólító és függő óhajtó mondatok írásjelezése). A korábbi szabályok szigorúan megkövetelték ilyen esetekben a főmondat típusa szerinti írásjelezést. Ma azonban egyre többen vallják, hogy ha a mellékmondat úgynevezett kapcsolt egyenes beszéd, azaz függő idézetként *hogy* kötőszóval kezdődik (ez el is maradhat), de egyenes idézetként folytatódik, és a mellékmondat dominánssá válik (*Megkérdezte, hogy nem jössz?*); vagy a mellékmondat nincs a főmondatdal közvetlen mondatrészi viszonyban (*S szétnézett, mi zaj van a világban?*); illetve ha a főmondat „nem igazi” főmondat, hanem módosító mondatrészlet (*Nézd, ez nem fog sikerülni*), magunk dönthetjük el, hogy a főmondatnak vagy a mellékmondatnak megfelelő írásjelet választunk-e. (Így foglal állást az 1984-es magyar helyesírási szabályzatnak a 242. pontja is. Vö. még: Наумович 1985: 28.)

Nem szigorú, hanem rugalmas a felkiáltó funkciójú kérdő mondatokat záró írásjelek szabálya is (*Hát szép ez?!/!*). Lehet őket kérdőjellel és felkiáltójellel is zárni. – A felszólító formájú kijelentő mondatok végére is egyaránt kerülhet felkiáltójel és pont is (*Foglaljuk össze a tanulságokat./!*). Ilyen esetekben szoktunk hagyományos elnevezéssel élve: **a funkció és a forma ellentmondásáról** beszélni. E probléma vizsgálata azonban valójában szorosán összefügg már a beszédaktusokkal, melyekkel hazánkban először Pléh Csaba és Radics Katalin foglalkozott Beszédaktus-elmélet és kommunikációkutatás című tanulmányában (1982: 87–108). A szerzők Austin nyomán rámutattak arra, hogy nyilatkozatunkban el kell választani azt, amit kimondunk, attól, amit teszünk. A nyilatkozatnak ezeket a rétegeit Austin **lokúciónak** (= a nyilatkozat szó szerinti grammatikailag kifejezett jelentése), illetve **illokúciónak** (= a nyilatkozat funkciója, az a cselekvés, amit a kimondással végrehajtunk) nevezi, s rámutat arra, hogy gyakran a lokúciós jelentés nem azonos azzal, amit mondani szándékozunk (i. h. 94–5). Egy pohár vizet ugyanis kérhetünk így: *Adjál egy pohár vizet!*, de mondhatjuk azt is: *Nem adnál egy pohár vizet?* A sugallt (illokúciós) jelentés mindkét esetben felszólítás, a lokú-

ciós jelentés azonban csak az első mondatban felszólítás, a másodikban kérdés. – Egy adott mondat típusa tehát csak a grammatikai ismérvek és a kontextus együttes vizsgálata alapján állapítható meg (vö. még Péter M. 1984: 219–35 és Kiefer 1986: 20 is).

Az alternatív megoldások közé lehet sorolni azokat az eseteket is, amikor **választhatunk írásjeles vagy írásjel nélküli forma közül**. Ide tartoznak például az egyszerű és az összetett mondat határsávjába tartozó vitás esetek (pl. *A folyó kiáradt_(,) és a vetés elpusztult a nagy eső miatt; Sokat tanultak_(,) és kitűnően vizsgáztak a jelöltek*), s legtöbbször az is, hogy egy mondatrészt vagy egy tagmondatot utólagos hozzátoldásnak, mellékes közbevetésnek szánunk-e, s ettől függően írásjellel/írásjelekkel választunk-e el.

- C) A kötelező és az alternatív szabályok mellett vannak olyan **tanácsok**, melyek nem szigorúan normatív jellegűek. Ezek alkalmazása kizárólag a szerző megítélésétől, stílusától, emocionális-expresszív indíttatásától függ, és ezeknek elsősorban stilisztikai vagy retorikai funkciójuk van. Ilyenek: a zárójeles kérdőjel vagy felkiáltójel, a gúnyos vagy más jelentést jelölő idézőjel, az alany és az állítmány közötti gondolatjel vagy kettőspont.

Az ötvenes évektől kezdett terjedni – a feltevések szerint orosz hatásra (vö. Erdődi 1953: 296–7) – a gondolatjel az alany és az állítmány között, különösen a szó szerint lefordított TASZSZ-hírekben. Szinte minden nap lehetett ilyen mondatokat találni az újságokban: *A terv teljesítése – hazafias feladat* (Ország-Világ 1984/1. 6–7); *Különben is az erődiplomáciával való próbálkozás [...] – kilátástalan dolog* (Népszava 1984. január 25. 2).

Az ilyen gondolatjel-használatnak azonban vannak hagyományai a magyarban is, különösen olyan esetekben, amikor az alanyt vagy az állítmányt ki akarjuk emelni, vagy ha a hátul álló alany vagy állítmány ellentétet vagy váratlan fordulatot fejez ki, például: *Az az ábránd – elenyészett; / Az a légvár – füstgomoly; / Az a remény, az az ének, / Az a világ – nincs sehol!* (Arany János: Visszatekintés.)

Az újságírók nagyon gyakran kiaknázzák a gondolatjelnek a váratlan fordulatot jelölő szerepét a címadásban. Néhány jellemző gondolatjeles cím: *Akadémikus – farmerben* (RTVÚ. 1985/23. 3); *Fogamzágátló – kenguruknak* (Népszava 1986. február 22. 16); *Délutáni légyottok – rablással* (Esti Hírlap 1985. július 23.); *Forró viták – hidegben* (Népszava 1985. február 13. 11); *Árverés – 20 év késéssel* (Népszava 1986. február 8. 16); *Forró hangulat – hideg időben* (Népsport 1985. május 15. 5).

Vagy a szerző megítélésétől függ (tartalomváró-tartalomadó) alany-állítmányi viszony esetén, hogy él-e a várákozást kifejező kettőspont használatával, vagy sem. Ilyen esetekben például:

A cél: tanítva szórakoztatni (Esti Hírlap 1984. január 23. 3); *A neve: Madonna* (Ötlet 85. 1985. július 25. 20); *A tét: megmaradni az élvonalban* (Népszava 1986. január 23. 4); *A sláger: a 400 méteres vegyes úszás* (Népszava 1985. december 20. 15); *Foglalkozásom: újságíró* (RTVÚ. 1985/28); *A vád: gyermekkereskedelem* (Népszava 1986. október 23. 12).

Hasonlóan a szerző dönti el, hogy a logikai sarkítás erősítésére alkalmaz-e kettőspontot a bevezető kifejezések után. Bevezető kifejezések például: *nos, és*

lám, összefoglalva, végül is, mint említettem, ezzel ellentétben, továbbá, azaz, más szóval, mindenek fölött, mégis stb.

A bevezető szók vagy kifejezések – mint látjuk – szófajilag különfélék lehetnek (határozószók, kötőszók, módosítószók stb.), de nem is a szófajiság döntő ebben az esetben, hanem az, hogy olyan egységek, különböző fokban önállósult szókapcsolatok, melyek a mondanivalóhoz való viszonyulást, a mondanivalóra való expresszív reagálást, a szövegösszekötő funkciót, egy rész kiemelését vagy éppen az összefoglalást hivatottak bevezetni. Ezek bizonyos mértékig elkülönülnek a mondattól, mintegy önálló predikatív egységek a mondaton belül. Például: **Nos:** *enyhén szólva közepes volt* (Világ Ifjúsága 1985. július: 42); **Végül:** *meg kell határoznunk azt is, hogy hogyan határoljuk el a mondategységeket egymástól* (Deme: Mszerk. 45); **Apropó:** *hogyan van az új targoncáslány?* (Népszava 1986. január 2. 12); stb.

Tehát amint látjuk, az írásjelek, különösen az alternatív megoldások és a szabadon felhasználható írásjelek alkalmasak arra, hogy kiemeljék az írásmű logikai szerkezetét, hogy feszültséget, drámaiságot, várakozást, titokzatosságot, bizonytalanságot stb.-t fejezzenek ki.

5. Közös sajátosság az európai írásjel-használati rendszerben az állandó mozgás is. Az írásjel-használati szokásokat ugyanis – bár viszonylag állandóak – bizonyos változás is jellemzi. A mai írásjelhasználat egyik jellemzője minden stílusnemből az írásjelek (például a felkiáltó- és kérdőjelek) elszaporodása. De megtalálható az ezzel ellentétes tendencia, az írásjeltelen szövegszerkesztés is. A szépirodalom (de ma már a sajtó) nyelvében is gyakori a gondolatmenet megszakadása, a töredezett előadásmódot jelző három pont használata. Divatosak a vesszővel vagy gondolatjellel kapcsolt utólagos hozzátoldások, valamint a közbevetések is. Ezek többnyire a szerzőknek a mondanivalóval kapcsolatos véleményét tükrözik, de gyakran a szöveg írójának bátortalanságára, bizonytalanságára is utalnak. A beszélt nyelvben és az azt tükröző szépprózában divatos, hogy a mondategységeket, sőt sokszor a mondategységeket is gyakran nem szintaktikai szerkezetük szerint tagolják, hanem az információ többszörös lezárásával (pontokkal, vesszőkkel, olykor gondolatjellel vagy három ponttal) szétagolják. Például: *Csak ül. Meg bámul. Mint Pilátus macskája* (Szabó Pál: Talpalatnyi föld I. 1974. 166). – *El kell zárni a kéményeket és kályhacsöveket. A vízvezeték. A szívet. A pénztárcát. Az értelmet* (Nagy Lajos: Képtelen természetrajz. 1980. 157). – *Szeretne már menni. Amoda. Az igazi lakodalomba. Ahol muzsikások vannak, meg ahol lányok vannak* (Szabó Pál i. m. 158).

A humoristák gyakran használják a tréfa, a gúny eszközeként a szétagoló szövegszerkesztést. Ilyenkor, mivel a tréfának a fogalmi fordulatból származó csattanója az eltagolt mondatrészbe vagy mondatrészletbe kerül, a szünet fokozza a fordulat váratlanságát, a csattanó hatását. Például: *Tudod, ott, fölakasztva aztán himbálódtam, kurva huzat volt, elütöttem a tizenkettőt. Igen. Meg a professzor urat* (Hofi Géza: Tiszta örültekháza. In: Rádiókabaré. Válogatás. 1984. 239); *Az egyik elítélt [...] azért tölti itt a szabadidejét, mert megnézte, hogy a felesége mit forgat a fejében. Baltával* (Boncz Géza: Levél a hosszú büntetésből. In: Rádióka-

baré II. Válogatás a Rádió Kabarészínházának műsorából. 1978. 344); *A primás hozzám jön. Lehajol és a fülembé húzza. A sapkám* (Boncz Géza: Hurrá, itt a jó idő! In: i. m. 96).

Az utóbbi évtizedekben tért hódítottak az *oktatási-nevelési* típusú kötőjeles összetételek, a szögletes zárójelek, valamint a 'vagy' jelentésű ferde vonal (*és/vagy*) s a „bevezető frázisok” utáni kettőspontok, valamint az újságcímekben a gondolatjeles és a kötőjeles megoldások.

A magyarban ugyancsak az újságcímekben (figyelemfelkeltés és talán nyelvi takarékoság céljából is) terjednek az olyan zárójeles megoldások is, melyek a címeknek kettős jelentést adnak, például: *Hara(n)gvölgy* (Ötlet 1986. január: 2.), *Serkeser(gő)* (Képes 7 1986. augusztus 2, 8), *Szedd (meg) magad!* (Népszava 1985. október 24. 16), *Ki szolgálta(totta)k?* (Vasárnapi Hírek 1986. október 19. 5).

6. Az írásjelek számával és szükséges típusaival kapcsolatban két nézet áll egymással szemben.

Az egyik tábor csökkenteni kívánja a kötelező írásjel-használati szabályokat. Ez a tábor alkotta meg a „könnyű puntuációt”, amely nem minden típusú összetett mondat határán követeli meg az írásjel kitételét, például a franciában, az angolban, a dánban, a svédben, a hollandban stb. Vagy e tábor tagjai tiltakoznak sokszor a hivalkodó felkiáltójelek ellen. Olaszországban például U. Ojetti 1924-ben javasolta, hogy számúzzék a felkiáltójelet „azt a nagy tollbokrétát azon az apró fején, a dagálnak ezt a tördőfését, a túlzás kardját, a retorika alabárdját” (Enciclopedia Italiana 1949: 548).

Egyébként Ady korában a modern magyar költők és írók egy része is azt vallotta, hogy a felkiáltójel a hatáskeltés korszerűtlen eszköze. Ezek az írók, költők jobban bíztak a szavaik erejében, mint az írásjelekben. Ady még az olyan indulatszók után sem tett felkiáltójelet, mint: *óh, jaj, hajrá, hurrá* stb. Zolnai Béla szerint (1957: 99–100) ki is jelentette egy barátjának, hogy sohasem használ felkiáltójelet.

Hasonlóképpen járt el Kosztolányi is. Az Esti Kornél című novellák egyikében a következő részletet találjuk egyetlen felkiáltójel nélkül: *Jaj, de förtelmes volt ez. Ez a lány szerelmes volt belé. Belé volt szerelmes ez a kukac, ez a csirke, ez a giliszta. Szerelmes volt belé ez a láb, ez a szem s ez a száj is, ez a borzalmas száj. Vele akart táncolni, ővele, azon a trágár gyermekbálon, a bóbitával, az eperszín szalagcsokrával, ez a kis maskara, ez a báli kis rém. Jaj, de förtelmes volt* (Kosztolányi: Esti Kornél. Novellák II. 1957. 57).

Van azonban egy ezzel ellentétes tábor is, amelyik azt vallja, hogy sokkal több írásjelre lenne szükség. Olyanokra, amelyek kifejezik a haragot, a bizonytalanságot, a szimpátiát, az antipátiát, a csodálkozást, a kétkedést, a gúnyt, a jókedvet stb.-t is (vö. Istrin 1965: 524).

Egyébként ezt az igényt elégítik ki az interneten használatos úgynevezett mosolykódok, melyek felsorolását és jelentését az egyes internetes szakkönyvek már tartalmazzák is. A leggyakoribb ilyen jelek három karakterből állnak, s egy 90°-kal elfordított arcot formálnak, például: :-). Ezzel fejezzük ki, ha viccnek szántuk, amit írtunk, vagy vidámnak, mosolyogni valónak tartjuk. Ezzel ellenté-

tes érzelmet fejezhetünk ki így: :-(. A fentiekén kívül számtalan hasonlót találtak ki és használnak. Néhány ezek közül: ;-) kacsintó mosoly, 8-) szemüveges mosoly, :-} bajszos mosoly, :-O csodálkozás, :-| ez nem vicc, vedd így, ahogy írom (vö. Erdős–Schlosser–Seres 2001).

7. Az európai írásjelhasználat egységes jellege igen fontos kultúrtörténeti tény, mely kétségtelenül a területi együvé tartozás és a közös kulturális fejlődés következménye. Ugyanolyan fontos és értékes része azonban az írásjel-használati kultúrának az a néhány apró nemzeti sajátosság is, ami a sok közös vonás mellett megvan az egyes népek írásjel-használati rendszerében, egy nemzet arculatát s nemzet voltát ugyanis nagyrészt a hagyományok, a nemzeti szokások adják meg, még az olyan kis sajátosságok is, amelyek az írásjelhasználatban mutatkoznak meg.

SZAKIRODALOM

- Alonso, Martin 1982². *Ciencia del lenguaje y arte del Estilo* I–II. Aguilar, Madrid.
- Барсова, А. 1979. *Проблем пунктуация в языках*. Педгиз, Москва.
- Birtalan Ágnes 1999. burját (címszó). In Fodor István (szerk.): *A világ nyelvei*. Akadémiai Kiadó, Budapest, 206–9.
- Bolla Kálmán–Páll Erna–Papp Ferenc 1977. *Курс современного русского языка*. Tankönyvkiadó, Budapest.
- Deme László 1972². Az írásjelek használatához. In Timkó György (szerk.): *Helyesírási és tipográfiai tanácsadó*. Nyomdaipari Egyesülés, Budapest.
- DR. = *Duden. Die deutsche Rechtschreibung*. Dudenverlag, Mannheim–Leipzig–Wien–Zürich, 2000.
- Enciclopedia Italiana 1949 = Punteggiatura (címszó). In: *Enciclopedia Italiana XXVIII*. Istituto della Enciclopedia Italiana. Fondata da Giovanni Treccani, Roma.
- Engel, Ulrich 1988. *Deutsche Grammatik*. Julius Gross, Heidelberg, 1988.
- Erdődi József 1953. Az orosz nyelv hatása a magyar nyelvre 1945 után I. Hatás hangrendszerünkre, helyesírásunkra, szóképzésünkre. *Magyar Nyelvőr* 77: 296–8.
- Erdős Tamás–Schlosser Tamás–Seres Iván (szerk.) 2001. *Írótsz! SMS-5letek & karakterminidénkinek*. Park Kiadó, Budapest.
- Fábián Pál 1967. *Az akadémiai helyesírás előzményei. Helyesírásunk alakítására irányuló tudatos törekvések 1772 és 1832 között*. Nyelvészeti Tanulmányok 9. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Gallmann, Peter 1996. Interpunktion (Syngrapheme). In Hardtmüt, Günther–Otto, Ludwig (Hrsg.): *Schrift und Schriftlichkeit. Writing and its use*. Walter de Gruyter Verlag, Berlin–New York, 1456–67.
- GDR. = *Der Große Duden. Wörterbuch und Leitfaden der deutschen Rechtschreibung*. VEB, Bibliographisches Institut, Leipzig, 1983.
- Gelb, I. J. 1982. = *A study of writing*. The University of Chicago Press, Chicago–London, 1963. alapján készült orosz fordítás: *Опыт изучения письма*. Радуга, Москва, 1982.
- Hadamitzky, Wolfgang–Kazár Lajos 1995. *Kanji és kana. A japán írásrendszer kézikönyve és szótára*. Scholastica Kiadó, Szekszárd.
- Hammerschmidt, Ernst 1996. Die äthiopische Schrift. In Hardtmüt, Günther–Otto, Ludwig (Hrsg.): *Schrift und Schriftlichkeit. Writing and its use*. Walter Gruyter, Berlin–New York, 317–21.
- Hernádi Sándor 1973. *Írjuk, mondjuk helyesen!* Tankönyvkiadó, Budapest.

- Jie Li 1996. Das chinesische Schriftsystem. In Hardtmut, Günther–Otto, Ludwig (Hrsg.): *Schrift und Schriftlichkeit. Writing and its use*. Walter Gruyter, Berlin–New York, 1404–12.
- Johnson, B. 1978. *Respect English*. Longman, London.
- Kaneda–Szakakura 1989. *Nihongo daidzsiten*. Kodansa, Tokió.
- Keszler Borbála 1988. Merkmale der ungarischen Satzzeichenlehre und Zeichensetzung. In: *Annales Univ. Sci. Budapest, Sectio Linguistica*. Tomus XIX. 272–87.
- Keszler Borbála 1993. Helyesírásunk rendszerének szerepe a szöveg igényes kidolgozásában. *A Magyar Nyelvtudományi Társaság Kiadványai* 196. sz. 124–38. Budapest.
- Keszler Borbála 1995. A magyar írásjelhasználat jellemző sajátosságai. In: *Helyesírásunk elvi és gyakorlati kérdései*. Eszterházy Károly Tanárképző Főiskola, Eger, 47–57.
- Kiefer Ferenc 1986. A modalitás fogalmáról. *NyK.* 88: 3–37.
- Meisenburg, Trudel 1996. Das spanische Schriftsystem. In Hardtmut, Günther–Otto, Ludwig (Hrsg.): *Schrift und Schriftlichkeit. Writing and its use*. Walter Gruyter, Berlin–New York, 1437–41.
- Mohay András 1999. görög (címszó). In Fodor István (szerk.): *A világ nyelvei*. Akadémiai Kiadó, Budapest, 456–71.
- Molnár Ilona 1968. *Módosítószók és módosító mondatrészletek*. (Nyelvtudományi Értekezések 60. sz.) Budapest.
- Наумович, А. Н. 1983. *Современная русская пунктуация*. Высшая школа, Минск.
- Péter Mihály 1984. Érzelemkifejezés, stílusérték és expresszivitás a nyelvben. *ÁNyT.* 15: 219–35.
- Pléh Csaba–Radics Katalin 1982. Beszédaktus-elmélet és kommunikációkutatás. *ÁNyT.* 14: 87–108.
- ПРОП. = *Правила русской орфографии и пунктуации*. Государственное учебнопедагогическое издательство Министерство просвещения РСФСР, Москва, 1956.
- Quirk, Randolph–Greenbaum, Sidney–Leech, Geoffrey–Svartvik, Jan 1972. *A grammar of contemporary English*. Seminar Press, New York–London.
- Rátz Miklós–Timkó György (szerk.) é. n. *Idegen nyelvű szövegek kézirat-előkészítése, szedése és korrektúrája*. Corvina Kiadó, Budapest.
- Repilado, Ricardo 1975². *Dos temas de redacción*. Editorial Pueblo y Educación, Habana.
- Рябкин, Анатолий Григорьевич–Ловачев, Лев Александрович–Паюсов, Николай Георгиевич–Стрижак, Леон Абрамович–Янушевский, Владимир Александрович 1971. *Учебник японского языка*. Редактор: Головнин, Иван Васильевич. Высшая школа, Москва.
- Stalph, Jürgen 1996. Das japanische Schriftsystem. In Hardtmut, Günther–Otto, Ludwig (Hrsg.): *Schrift und Schriftlichkeit. Writing and its use*. Walter Gruyter, Berlin–New York, 1413–27.
- Terjék József 1999. tibeti (címszó). In Fodor István (szerk.): *A világ nyelvei*. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1395–401.
- Tóth Béla 1901. *Szájruól szájra. A magyarság szálló igéi* [!]. Athenaeum Irodalmi és Nyomdai R.-T. Kiadása, Budapest.
- West, Michael–Kimber, P. F. 1963. *Deskbook of correct English. A dictionary of spelling, punctuation, grammar and usage*. Goszudarsztvennoe Ucebnopedagogicseszkoe Izdatyelsztvo Minisztersztva Procvescsenyija RSzFSzR, Leningrad.
- Zikmund, Hans 1996. Transliteration. In Hardtmut, Günther–Otto, Ludwig (Hrsg.): *Schrift und Schriftlichkeit. Writing and its use*. Walter Gruyter, Berlin–New York, 1591–1604.
- Zolnai Béla 1957. *Nyelv és stílus*. Tanulmányok. Gondolat Kiadó, Budapest.

Keszler Borbála

SUMMARY

*Keszler, Borbála***Hungarian punctuation and Europe**

The European use of punctuation marks constitutes a relatively unitary system; the general punctuation habits of European languages show a similar relationship to the grammatical articulation of information, the mode of communication, and the degree of informativity of pieces of content as they do with respect to Hungarian.

Obviously, the unitary character of European punctuation does not imply that there are no differences among groups of languages or even individual languages in this respect. For instance, the separation of clauses, as well as vocatives, quotations, or interruptions may be indicated in various distinct ways.

Looking at the issue from the aspect of Hungarian orthography: there is hardly any rule in Hungarian punctuation for which no corresponding rule exists in other European orthographies (primarily in German, Russian, or English, obviously). A Hungarian-specific obligatory rule, however, is that adverbial phrases of comparison introduced by *mint* 'than' have to be preceded by a comma (*Péter okosabb, mint a bátyja* 'Peter is cleverer than his brother'), and a partly Hungarian-specific facultative rule is that, in some cases, a colon separates the subject from the predicate (*A cél: tanítva szórakoztatni* 'The aim is to entertain and educate at the same time'), especially after a nominal predicate that stands in topic position.

In European punctuation systems, not only the individual marks and rules but also the functions and types of rules are similar.

(A) There are obligatory rules. For instance, such are the rules referring to the structural articulation of written texts.

(B) There are rules giving rise to alternative solutions. In some of these cases, the various marks that can be chosen show differences of degree.

(C) Finally, there are rules that are not of a strictly normative character. Whether they are applied or not depends on the author's judgement, style, emotional or expressive motives, and they primarily have a stylistic or rhetorical function.

The unitary nature of European punctuation is a very important fact of cultural history that is undoubtedly based on territorial unity and a common cultural background. However, an equally important and valuable component of punctuation habits is made up by those nuances in which the punctuation systems of the individual languages differ from one another. The image of a nation, indeed its nationhood itself, is largely due to its traditions and national habits, even small ones like those represented by the use of punctuation marks.